

TANULMÁNYOK.

Herczeg Ferenc.

Írta: FUTÓ JENŐ.

A nemzeti megpróbáltatások korában.

(1915—1926.)

Herczeg Ferenc külső élete 1915-től napjainkig a méltán megérdemelt elismerésnek és újabb írói diadaloknak hosszú láncolatát mutatja. Szerencsétlen véget ért utolsó koronás királyunk, a legilletékesebb művészi és tudományos körök, valamint a művelt magyar társadalom karöltve és egymással verseryre kelve buzgólkodtak ezen idő alatt azon, hogy az elismerésnek és a szeretetnek beszédes jeleivel halmozzák el. Az 1916-i királykoronázás alkalmából a Művészetért és Tudományért c. díszjelvényt nyerte. Az Akadémia 1919-ben másodelnökévé, 1922-ben igazgatósági tagjává választja, 1924-ben pedig oly szokatlan módon nyújtja feléje az elismerés pálmáját, hogy hasonlót még fennállása óta magyar író tőle nem kapott: először élve ajánlási jogával, Herczegnek *Az élet kapuja* c. történeti regényét terjesztette kitüntetés végett a Nobel-bizottság elé.

Ebben a korszakban mindenekelőtt *Az aranyhegedű* (1916) c. szimbolikus regénye ragadja meg figyelmünket.

Arató István hírneves pesti orvosprofesszor, a Nobel-díj nyertese, olyan asszonyt akart magának feleségül, „aki neki köszönheti mindenét és aki rajta kívül nem imád semmiféle faragott istent“. Ilyen nőt vélt feltalálni Gráczian Katalinban, aki születése után anyját rögtön elvesztvén, nagyapjának oltvai házában nevelkedett. Serdülnő leánykorában megszerette az akkor még a berlini laboratóriumban dolgozó, de máris nagy hírnévnek örvendő Arató Istvánt, házasságra lépett vele s öt évig a legboldogabb életet élte oldalán. Boldogságukat azonban megzavarta a világháború s Katalin mellől nemesak két kis sógora,

hanem férje is a haretérre került. Katalinra rettenetes hatással volt férje távozása, már-már öngyilkosságra gondolt, mert őket „nemcsak a pap eskette . . . a természet szánta egymásnak és az Úristen áldotta meg“. De mindezt „csak úgy mondta“, mert nemsokára beleélte magát a gondolatba, hogy ezután sokat lesz egyedül s mivel férjének egy régi ismerőse: Uzon Csabáné, Ember Mária, a férje elvesztése miatt érzett fájdalomában Arató járványkórházába ápolónőnek ajánlkozott, ő is ápolónő lett. A Kádár professzor vezetése alatt álló Illésházy alapítványi kórház lelke Katalin volt. Az idegsokkal odakerülő Milka százados lelki egyensúlyát is neki sikerült a kórházba becsempészett gondonka segítségével helyreállítani, mert sógoraitól tudta, hogy századosuk rajong a zenéért. Az ápolásnak az lett a vége, hogy Katalin és Milka megszerették egymást. Nemsokára a két Arató-fiú is a Katalin kórházába került, de midőn nyomára jöttek sógornőjük és századosuk szerelmének, megdöbbenésükben rögtön haretéri szolgálatra jelentkeztek s búcsú nélkül távoztak.

Midőn az első háborús tavasz beköszöntött, már nyíltan beszéltek a kórházban, hogy „mamuska szerelmes“. Arató is egészen idilli helyzetben találta hazatérése alkalmával Katalint a századossal s midőn éjjeliszekrényének fiókjában a Milka fényképére akadt, „förtelmes gyanu vicsorította rá a pofáját“, amit megerősített neje viselkedése is. Ekkor kap észbe Arató s beszélgetés közben a „szimuláns“ századosra terelve a szót, ráijeszt a feleségére. Az asszony elfehéredett, egy pillanatig farkasszemet néztek egymással, aztán Arató a másik szobába ment, „nem tudta tovább nézni“. Arató már ágyában pihent, midőn egyszerre mellé állt Katalin, majd kezét keresve ráborult és keservesen zokogott. Arató ekkor szelíden magához vonta és kérdezte, hogy miért nem viseli a tőle kapott Szent Katalin-aranyat és miért hord helyette zománcozott kis keresztet. Katalinban erre megdermedt a lélek. Arató pedig érezte, hogy mint hül ki a teste, aztán feküdni tért. Midőn Arató reggel búcsúzni akart tőle, alvást színlelt s így búcsú nélkül váltak el egymástól.

Miután Arató is, Katalin is tisztába jött az új helyzettel, az utóbbit főként a jövő kérdése aggasztotta. Nem szerette a botrányt, a feltűnéstől is irtózott, ezért azt kívánta, hogy Arató haljon meg. Másnap a kórházban Kádár értesíti az ura haláláról. A lesújtó hírrre nem esett össze és elég hamar beleélte magát

a gondolatba, hogy ő most már özvegy és urára szeretettel emlékezett vissza. Fogadta a kondoleálókat, de fogadta a Milka látogatásait is. Arató azonban nem halt meg valóban, halál-hírét ő maga terjesztette ezredorvosával, Ember Sándorral; csak igen súlyos lefolyású tifuszon ment keresztül s Uzon Csabáné ápolta. Felgyógyulása után a fővárosba ment Ember Sándorral s őt küldte fel előre lakásába, hogy Katalint a találkozásra előkészítse. De csak a hű Kántor kutyát találták otthon s ezzel indult most Arató a Belváros felé. Egy kihalt utcán bandukolva, ismerős gyöngyvirágillatot érzett és egy gyászruhás nő ment előtte, melegen összekapaszkodva egy délceg katonatiszttel. Arató elébük került s aztán nyugodtan haladt tovább. Katalin és Milka ráismernek a kutyára s gyanút fognak, hogy a mellettük elhaladt férfi Arató István. Katalin ekkor futott az ő meghalt ura után. Arató Oltvára utazott, Katalin és Milka pedig megnyugodtak abban, hogy tévedés volt, mert Arató halott. Másnap Katalin is Oltvára utazott Milka kíséretében. A járványkórházba akartak hajtatni, de Katalin közben a Harkályvár (Arató oltvai lakása) előtt leszáll, egy könyvet akart lehozni onnan. Milka lenn várta ujságot olvasva s így értesül arról, hogy Arató él. Katalin pedig fenn látta szoborrá dermedten, élő urát Ember Mária, Arató Péter és a hű Kántor kutya társaságában. Hirtelen távozott, idegennek érezte magát ott, mert az oltvai kastély erkélyén levőknek „közös gondolatok és közös fájdalmak családi bélyeget nyomtak az arcára“.

A regény a közelmúltban lezajlott nagy világégésből meríti tárgyát és kiválóan jellemző erővel mutatja be, hogy a hatalmas orkán milyen pusztítást végzett egy család életében. A mű kiválóan sikerült háborús korképnek is mondható, mert számos olyan vonás van benne, amely általános jelenségnek tekinthető. A meseanyag egészen egyszerű, a háborúban nagyon megszokottá vált történet. Az egész arról szól, hogy a hadba távozott férjhez mint lesz hűtlenné a felesége. A hűtlennéválás, a lelki eltávolodás rajza a legértékesebb eleme a műnek.

A regény — ismételjük — szimbolikus. Már a címe is az. Helyes, világos értelmezésére az író szavait idézhetjük: „Mindem nő, aki szeret, mindegyik, aki igazi asszony, az aranyhegedű édes és puha hangjával beszél az ő drótszakállú királyához. A valóság hidegen sziszegő, harapós kis kígyóit nem ereszti ki a száján.“ Az aranyhegedű tehát az a mézes-mázos hang, amely-

lyel a nő a férfit megnyeri és áztatja. Ezen a hangon beszél a regény hőse, Katalin is és jellemét az aranyhegedű folyton változó akkordjai képezik. Míg Arató Istvánt nem szerette, százféle alakban tünt fel s „midőn felesége lett, egy új szereplő jelent meg az élet színpadán: Katalin, a híres ember hitvese. Ebben a szerepében tökéletes volt, mert boldog volt és boldoggá tette az urát“. Katalin is Aratótól kapta az ő aranyhegedűjét s bár első találkozásuk alkalmával pusztá kézzel állott előtte, „de rögtön és ösztönszerűen megérezte, hogy milyen az asszony, aki ennek a férfinak való és azóta akarva, nem akarva, mindig az István asszonyának a dalát játszotta“. Míg szerelme tartott, „a nagy Arató tanár kiesi felesége“ volt. A kórházban mint hollandus főköztos ápolónő új alakban jelenik meg s ez a Katalin jobban tetszik neki, mint minden más előbbi. Midőn Milka közelférkőzik szívéhez, „önmagának“ muzsikál az aranyhegedűjén s midőn a „háborús hóbot“ következtében megszűnt az ura iránt érzett szerelme, „a maga útján jár. A bájos Senkiből Valaki lett. Egyéniség“. „Most már nagy távolságról nézte őket (urát és sógorait), mint valami idegen fajt.“ Midőn ura hosszas távollét után hazajön s döbbenve tapasztalja a nagy változást, ő már akkor rég' „abbahagyta a játékot. Nem akart tetszeni“. Még „egy percre felébredt benne a forró honvágy az elmúlt nyár után“: békülő szándékkal ül le az ura ágyára „a hűtlenség szimbóluma“: az urától még leánykorában kapott, szerencsét hozó Katalin-aranynak a Milkától származó kis zománcos kereszttel való feleserélése azonban Aratót arra az elhatározásra bírja, hogy Katalin „menjen oda, ahova mennie kell“. Ettől kezdve az egész lénye „esupa titkolózás és visszautasítás“ s hogy botrány nélkül a Milkáé lehessen, ura halálát kívánja. Midőn hűnös kívánsága hamis hír elterjedése folytán teljesedni látszik, ismét új alakot ölt és pompás gyászruhájában a „híres ember“ özvegye lesz. De midőn a hú Kántor kutya kíséretében urát véli a mellette elhaladóban, fut „meghalt ura után“ s midőn élő urára talál, dermedt szoborrá válik és nem akarván, „hogy meglássák gyászruhájában“, gyorsan távozik s míg a reá várakozó Milka századosig ért, azon gondolkozott, hogy gazdag lelki ruhatárának melyik darabját vegye magára erre az alkalomra.

Íme, ezek a Katalin lelkiéletének főbb mozzanatai. Jelleme sem nem tragikus, sem nem kómikus: a „hadi menyecske“ meg-

szokottá vált alakja, akit „ugyanaz a fölséges erő, mely tavaszi estéken vadgalambszárnyakon vonul el a nyárfák fölött“, kényszerített arra, „hogyan hagyja a régi fészket“, aki „azért gyűlöli az urát, mert ösztöne hajtja, hogy családot alapítson azzal, akit jobban szeret“. Lelkében a háború „felkavart mindent, ami nagyszerű és gyalázatos“ volt, „de amit felszínre vetett, az azelőtt is benne lappangott már lelkében“. Jellemének megmintázásául olyan motívumokat használ Herczeg, amelyek már előző műveiben is feltalálhatók. Már az *Arianna* című elbeszélésében kifejti, hogy „a nő hangszer a férfi kezében“ s hogy a nő tetszését olyan férfi nyeri meg, aki alkalmat ad neki az érvényesüléshez. A *Férfiszív* című elbeszéléssel pedig azt igazolja, hogy a férfi a nőben nem annak egyéniségét, hanem a szerelme alkotóerejével megteremtett női ideált: férfi mivoltának asszonyi kiegészítőjét szereti. „Katóka bájos alakját is csak ő (Arató) álmodta meg és az ő játszi fantáziája vetítette rá egy idegen asszonyi testre. Gráczján Katalinnak azonban soha semmiféle köze nem volt Arató István Katókájához, azt ő csak átvette az urától, mint valami idegen, művészeti motívumot, amelyre aztán őt esztendőn át virtuóz változatokat játszott arany hegedűjén. Ezekkel hódította meg a jó Milka kapitányt is. Ez volt az ő bájos és együgyű tücsökdalala.“ Katalin lelki élete teljesen e szerint alakul. Akármilyen helyzet elé állítja a sors, gazdag lelki ruhatárában mindig talál egy-egy olyan darabot, amelyet, mint alkalmi jelmezt, magára ölthet. Ő tehát az Éva hercegnő és Ladányi Edit rokona. A női jellem boszorkányos vonásai feltalálhatók az ő lelki életében is, de sokkal enyhébb, finomabb színezetben s inkább a kellemes, szeretetreméltó vonásai domborodnak ki. A látszat szerint ő nem mindennapi nő, a férjétől való elpártolást azonban tisztán az erotikumból magyarázza Herczeg.

Az arany hegedű egyik legjelesebb háborús regényünk. Nehezség az első háborús lelkesedésnek, de az itthonmaradtak szorongó, aggó félelmének s a háború által átalakított magyar társadalmi életnek is igen hű és eleven képét kapjuk benne. Elsőrangú művészi remekké mégis a fenn részletesen ismertett, igen finom lélekrajz teszi, amelyet Herczeg utólérhetetlen művészi finomsággal még a hűség Kántor kutyába is átvisz és valósággal jellemmé avatja. Bizonyos fokig nehezé teszi a mű igazi megértését a rajta átvonuló miszticizmus. A felhők

szerepe nem elég világos; úgy hisszük, hogy Arató lelki világával függenek össze, ez az összefüggés azonban nem mindenütt észlelhető. Arató tifuzsos lázalmának a leírása valóban mesteri, de ennek a mesével való kapcsolata sem mindenütt világos. A mese simán gördülő. A műben nincs felesleges elem, úgy a főesemény, mint az epizódok szerves összhangban vannak egymással, támogatják, kiegészítik egymást. Az érdeklődést Herczeg mindvégig nemcsak ébrentartja, de fokozza is, a mű lágy szentimentalizmusa átragad az olvasóra is.

Egyéni fájdalmanak elpanaszolása után írja meg Herczeg *A hét sváb* (1916) című történeti regényét, amelyben — mint már utaltunk rá — a multból megelevenített színes képekkel akarja megnyugtatni a magyarságot, hogy a derék délvidéki svábok a nagy világégés közepette sem lesznek hűtlenek a magyar nemzethez. A mű inkább színes, eleven történeti korrajz, mint a szó szoros értelmében vett regény. Az anyagot Milleker Bódog *Versec szab. kir. város története* című művéből merítette, ennek előadását nyomon követi, de családi hagyományt is vegyít bele. Özvegy Grafnéban és családjában, továbbá Hoffer Bábikában a Herczeg őseire, illetőleg az utóbbiban és Graf Janiban szüleire vélünk ismerni. Őseiről is meg vagyon írva, hogy a selyemgyártás terén különösen kitűntek. A Graf és Hoffer nevek költöztek, a többi szereplő neve mind történeti, Milleker művében mind feltalálható. A mű hőse nem Graf Jani, aki nem áll mindenütt az események középpontjában, hanem mint Schiller *Tell Vilmos* című művében a svájci nép, itt a derék délvidéki svábság. Lényegében ezeknek magyarrá válását festi Herczeg igen finom lélektani indokolással. Bár a történeti eseményekhez híven ragaszkodik, unalmassá sehol sem válik, mert a való eseményeket képzeletszötte elemekkel élénkíti és idilli jelenetekkel tarkítja. Herczeg csataképei nem állíthatók ugyan arra a nivóra, amelyen a Jókai színes csataképei állanak, de mind frissek, szemléletesek és jellemzők a korra, embe-
rekre egyaránt. Igen finoman és a fokozatos haladást megtartva eseteli a délvidéki sváb nép lelki átalakulását és maró ellentétként állítja ezzel szembe a rácok izzó, fanatikus magyargyűlöletét. Ez a nagy ellentét, amely az ősök lelkéből az ivadékokéba öröklődött át, a svábok magyarhúségének legigazabb bizonyítéka és a magyarság vígasza a világháború ezer megpróbáltatása közt.

E buzdító, megnyugtató hang mellett a költői játék hangja is megcsendül Herczeg lantján a *Magdaléna két élete* (1916) című regényében. A mű leleményes alkotás, mert benne a nagyjában azonos eseményt ugyanazon szereplőkkel megfordított helyzetben is látjuk lejátszódni. Herczeg voltaképpen két mesét sűrít össze eggyé, amelyek közül egyik a másikkal megfordítottja. A mű alap gondolatát röviden abban lehet összefoglalni, hogy az ember sorsa gyakran parányi csekélységen múlik.

Ilyen parányi csekélységen múlik a dúsgazdag Grálné ivadékainak a sorsa is. Az éltes nő egy pamutgombolyag felvétele által dönti el, hogy óriási vagyona a Csákó- vagy a Videczky-nemzetségé legyen-e. Előbb a Videczkyeknek kedvez a szerencse s a család képviselője, a dúsgazdag Videczky Flóris, Temesváron büntetőjogi tanulmányokkal foglalkozik. Házi alkalmazottként hozzászegődik a rokona, Csákó Magdaléna, aki szép szemeivel rögtön megbabonázza s később az öreg Grálné egyik nagyon értékes ékszerét ellopja tőle. Magdaléna börtönbe kerül, majd bűnei miatt a siralomházban várja a bakót. Flóris nem siet segítségére, hanem azt hiszi, hogy midőn a bakó lecsapja a Magdaléna fejét, ugyanakkor ő is utolsót sóhajt. De a „mult és jövő” ura egy „második” életet enged nekik s az ítélet végrehajtásának hajnalán mindkettőnek az álmába az öreg Grálné „világít” be, amint a gombolyag felvevésével újra felosztja a vagyont s most a sors a Csákó-nemzetségnek kedvez. A nagy vagyon birtokosa most Csákó Magdaléna, aki egy ideig igen boldogan élt férje, Nagy Miklós, oldalán. Midőn Bécsből temesvári birtokaikra költöznek, magukkal viszik új komornájukat: Videczky Flórist is, aki úrnőjét megszereti s mint vérengző hajlamú ember meg akarja gyilkolni. Flóris azonban börtönbe kerül és halálra ítélik. Míg ő az utolsó éjszaka is csak azt sajnálta, hogy miért nem ölte meg úrnőjét, addig ez úgy gondolta, hogy a kivégzés pillanatában meg fog állani a szíve.

Mindkét történet önmagában befejezett egészet alkot s külön-külön mindkettő érdekesebb, mint egybeolvasztva. Az összeolvasztás mesterkéltség. A lelki életet különösen az első részben igen nagy biztossággal fejleszti írónk s a párhuzamos esemény mellett párhuzamos jellemeket alkot. Mindkét főbb szereplő lelkében olyan ösztönök és hajlamok élnek, amelyek a mű két részének ellenkező irányban fejlődő cselekményében azonos eredetre vezethetők vissza. Videczky Flóris az első részben nem-

csak büntetőjogi tanulmányokat folytat, de „egy ideális mintagyilkosság előkészítésével” is foglalkozik. Lelkében tehát már az első részben megvan az alap a gyilkosságra, amelyet a második részben végre is akar hajtani. Magdaléna mindkét részben egyaránt szép, kedves, szeretetreméltó, de együgyű is, környezetének játékszere. Még mint dúsgazdag földesasszony is csak akkor kap észbe, amidőn nagyon kézzelfogható bizonyítékok szólnak kijátszása mellett. A műben valószínűtlenséggel is találkozunk (Magdaléna álma), Herczeg azonban inkább az érdekesre, a szórakoztatásra helyezte a súlyt s ezt el is érte.

Herczegnek eddig megjelent utolsó novellás gyűjteménye, a *Tűz a pusztában* (1917) című, a legkülönbözőbb irányú elbeszéléseket foglalja magában. A kötet nevét a legterjedelmesebb elbeszéléstől vette, amelyben a régi boszorkányvilágot eleveníti meg nagy virtuozitással és azt indokolja meg, hogy az ember szellemi életének ez a balga hajtása miből keletkezik és táplálkozik. Az elbeszélés alapját régi népmesei motívumokból és régi boszorkányperemből merítette, aminőket Komáromi András gyűjtött össze. De nem a fantasztikus, izgató boszorkányper tárgyalása köti le a figyelmet, hanem a művészi képzelő- és megelevenítő erő bájos játéka, amellyel Herczeg a boszorkányvilág esodás titokzatosságát élénk varázsolja. Itt is a tettek lélektani indokolásában látjuk az ő mesteri kezének a nyomait. Autoszugesztíóból, rejtélyes álmok hatásából, az emberi természetnek a titokzatosság iránt való hajlamából és képzelődéséből állítja össze azt a lelki folyamatot, amely a boszorkányhitre vezet. Maga a mese nem nagyon érdeklítő. Hogy Dorogi Gáspár uram feleségét, Annust, hányszor látogatta meg Marosiné, miként került ennek hálójába, hogyan pattant föl a titok zárja — bár izgató, de nem fontos; nagyon értékes és lebilincselő azonban a lelki átváltozás festése, amelyben írónk remekel.

A címet adó novellán kívül vannak Herczeg egyéni fájdalomát szimbolikus mezben visszatükröző elbeszélések is a gyűjteményben. A boszorkányvilág esetelése következtében már a *Tűz a pusztában* címűben is sejteni lehet bizonyos alanyi vonatkozást, mégis ebben a tekintetben különösen *A fekete küszöb*, *Öt órakor* és *Az utolsó villamoskocsi* című elbeszélések tükrözik vissza írónk pesszimiztikus lelki világát. *A fekete küszöb*-ben a halál gondolata lepi meg lelkét. Azt festi ebben a novellában, hogy a halál rémes árnya hányszor és hányféle alakban

suhan át az ember életén, hányszor hiszi az ember, hogy már ott áll a fekete küszöbön, de az életöszton és a kötelesség visszahívja az innenső partra, jóllehet az ember úgy gondolkozik, hogy „talán jobb lett volna, ha szépen és csendben átlépünk rajta.“ Az *Öt órákor* című novellában is a halál előérzete, sejtelmé szállja meg és egy végzettragédiába illő mesével azt igazolja, hogy sorsát senki sem kerülheti ki. Az *utolsó villamoskocsi*-ban ismét a női démont mutatja be egy mindennapos eseményvel kapcsolatban. Az éles megfigyelő Magábanjáró úr írónk maga, aki valósággal menekül Éva hercegnő vámpírszájú utódja elől.

A háború okozta pesszimiztikus hangulat szól hozzánk *Az idői rózsák* című elbeszélésből. Írónk egy öreg kertész álarca alá rejtőzve, 1915 tavaszán rezignáltan kérdi, hogy az idén nemesítsen-e rózsát: folytassa-e a lantpengetést. A természet életéből vett példák után végül a magyarság nagy szerencséjére a lantpengetés folytatására határozza el magát. A *fiú* című elbeszélésben ismét a keresztfiával foglalkozik s azt beszéli el, hogy mint örült az a háború kitörésének, milyen lelkesedve vonult a harcra s mint érezte magát a nagy világégés első hónapjaiban. A lelkesedés hangját azonban felváltja *Az idén nem lesz karácsony* című elbeszélésben a fájdalommal vegyes szeretetteljes visszaemlékezés hangja. „A fiú“, az író keresztfia, Vohlhyniában elesett s ezért nem lesz az idén karácsonyuk. Az elbeszéléssel örök emléket állít Herczeg egy szép reményekre jogosító magyar ifjúnak: keresztfiának, irodalmunkban.

Az „ifjú szellemóriások“, a tehetség hiányában könyökkel és tele torokkal (a sajtó segítségével) felfelé törtetőök részéről ért támadást parodizálja Herczeg *Az őserdőben* és a *Hősi rege* című szimbolikus elbeszéléseiben. Nagyapót (Herczeget) fel akarják falni a kis dinga leánynak, Rarának (a Nyugat valamelyik írójának) a lakodalman (íróvá avatásán), nagyapó azonban még a törzsfőnök és a főpap kérésének sem enged, nem akarja, hogy őt megegyék. A lakodalom előtt megszökik otthonról és átúszva a Flamingó folyón, eltűnik a bozótban. Ilyen a *Hősi rege* is, amely azt példázza, hogy úgy kellene a sajtó teljes hatalmával ordítózó fiatal írók torkát is betömni, mint a bika-isten barlangjának a száját, mert mindkettőnek a bömbölését csekélység idézi elő.

A háborús élet üterén tartja a kezét a ridegen megfigyelő Herczeg *A hadiárva* és *A tábornok leánya* című elbeszéléseiben. Amaz azt mondja, hogy a háború mint markol bele az egyéni és a családi életbe, mint idegenít el szülőt és gyermeket egymástól és mint borít fel mindent, ami egykor szent volt. Emmez pedig az osztrák-magyar hadsereg tábornokainak pszihéjét és rövidlátását mutatja be igen találó képbén. Bizonyos vonatkozásban van a háborúval *A gyöngeszívű király* című mese is, amelyben a pénz beszélni tud s az állampénztárba begyűlt pénzek rémes jajgatásából az tűnik ki, hogy azok nem a becsületes, hanem a bűnös emberek erszényéből kerültek oda.

Ugyanabból a fanyar lelki állapotból, amelyből *Az arany hegedű* fakadt, keletkezett a *Kék róka* (1917) című háromfelvonásos színjáték is. Hőse Cecil, az öreg Paulusznak, egy szaktudományába elmélyedő nagy tudósnak fiatal, hiú felesége, aki, bár férje mindenben kedvét keresi, mégis elégedetlen, mert lelki közösség nincs közöttük. Cecil nem is szereti urát, inkább őszinte barátjukhoz, Sándorhoz, vonzódik, aki valóságos szentélynek tartja házukat, ahol „sárcipőivel“ együtt minden tisztátalan gondolatát lerakja. Így érthető, ha Sándor megütközik azon, hogy Cecil állítólag kék rókaprém vásárlása végett a Török utcában jár, ahol a híres nőcsábász Trill báró lakik. S midőn Sándor az éppen hazaérkező Cecil lábán ugyanolyan fehérbetétes lakkcipőt pillant meg, mint aminőt az a nő is viselt, akit a báróval autón tovarobogni látott, meg van győződve Cecil hűtlenségéről, felmondja neki a barátságot és Svájcba akar utazni. Pauluszék búcsúlakomára hívják meg, amelyre azonban csak azon feltétel alatt megy el, ha a bárót is magával hozhatja, mindenáron szembesíteni akarván Cecilt vele. A báró fölényes fellépésével egy ideig palástolja zavarát, de midőn Sándor a hajfürtgyűjteményre céloz és Xénia hercegnővel rútol felülteti, Cecil távozásra késztet, mert belátja, hogy a bárónak nem kell a nő szépsége, csak hírneve. Cecil megútálja az életet, megvallja urának, hogy a báróval megcsalta. Távozik a házból és bejelenti a válást. Paulusz lelkén mély nyomot hagy a szakítás, de nemsokára megvigasztalódik és feleségül veszi Lenésit. Sándorra mélyebben hat az eset és külföldön akar vigasztalódni. Midőn azonban a Paulusz megbízásából az apanázs ügyét Cecillel elintézi, ez az egyik kesztyűjét a zongorán felejt, és visszajövet látja, hogy Sándor mily mohón szívja magába annak par-

fűmjét. Miután Cecil így meggyőződik Sándor szerelméről, felesége lesz.

A mese váza nem új, előbb már *A házibarát* (Arianna) című elbeszélésben dolgozta fel az anyagot Herczeg, így a *Kék róka* művészi kombináció eredménye. Az öreg Paulusz helyét anott Csonka Gyula, Cecilét Margit, a Sándorét Tóth tölti be. Cecil és Margit jelleme azonban már nagy különbséget mutat. Cecil a Ladányi Edit és Éva hercegnő finomodott alakja. Ravasz a szó igazi értelmében, „mint a selyembundás, titokzatos kis állat, a kék róka, amely olyan nagyon ingerli a fantáziáját. A parányi kis lábaival fáradhatatlanul trappol a hómezőkön, az éjféle nap alatt, egyik jéghegytől a másikhoz oson, mindig ravaszkodik, mindig keres valamit“. A melegséget, a családi élet éltető harmóniáját keresi s mivel ezt saját férjénél nem találja fel, megcsalja az urát. Az ő házasságuk úgyis csak „félreértés volt, amit az anyakönyvvezető hitelesített“. A nő jellemet tehát ugyanarról az oldaláról látjuk itt megvilágítva, mint az *Atomország*-ban vagy az *Éva boszorkány*-ban, csak enyhébb, finomabb színezetben. A *Kék róka* is azt példázza, hogy a nő érzékei bizsergését követve, nemcsak férje, de saját becsületét is kockáztatja, a nő tehát az érzéki szerelem fanatikusa, nincsen lelke, csak önzése.

De *Az arany hegedű*-vel is mutat a *Kék róka* bizonyos kapcsolatot. Nemcsak a lelki hangulat, nemcsak a „félreértésen“ alapuló házasság, nemcsak Cecilnek Grácia Katalinra is emlékeztető jellemvonásai, hanem az öreg Paulusz és Sándor jelleme is *Az arany hegedű*-t juttatják eszünkbe. Úgy tetszik, hogy az öreg Paulusz és Sándor jellemét Arató István jellemének kettéválasztása által alkotta meg írónk. Pauluszban megvan az Arató István nagy tudása, hírneve, asszonyi dolgokban való tájékozatlansága, Sándorban pedig feltaláljuk Arató fölényes előkelőségét, gentleman voltát.

A lelki élet festése által válik elsőrangú művészi alkotássá az *Arva László király* (1917) című történeti tragédiája Herczegnek. A műben — saját szavai szerint — a Hunyadi László tragédiáját akarta „emberileg érthetővé“ tenni, mert „amit a történelemből tudunk, amit a történelemből tanulunk: hogy az urak eselszövése volt az oka Hunyadi László halálának, nem magyarázza meg a dolgot. Megpróbáltam emberi magyarázatot adni annak, hogy egy tisztességes ember lenyakaztat egy má-

sik tisztességes embert". A mű elsősorban lélektani alkotás, amelyben a történelemből ismert anyag alárendelt szerepet játszik s csak keretnek tekintendő.

Herczeg Hunyadi László tragédiáját emberileg valóban érthetővé teszi és lélektanilag megindokolja azt, hogy egy tisztességes ember miért nyakaztat le egy másik tisztességes embert. A dolog megértéséhez tudnunk kell, hogy a király 17 éves, vézna, dekadens, testileg-lelkileg egyaránt beteges ember, aki hol a gyermek szemeivel nézi a világot, hol az érett ember eszével ítéli meg a helyzetet: nem kiforrott, nem határozott egyéniség: a pillanatnyi behatásoknak a rabja. A trón, amelyhez oly göresösen ragaszkodik, a legérzékenyebb pontja, ezt félti, emiatt nincs soha nyugta s emiatt lát legerősebb támaszaiban: a Hunyadiakban is ellenséget. Midőn azonban Hunyadi Lászlót a futtaki országgyűlésen megismeri, szívébe zárja s csak nagybátyjának, Cillei grófnak, a megölése rendíti meg iránta érzett szeretetét. Árva László király lelki életébe különösen két jelenet világít be. Az egyik a temesvári Hunyadi-várban játszódik le, midőn Magyarország nagyasszonyának a keblén elsírja fájdalalmát, anyjává fogadván a nagy törökverő özvegyét, testvéreivé Lászlót és Mátyást, a másik pedig a korona-jelenet a budai várban. Ezt a két jelenetet nem nagy időköz választja el egymástól, de a kettő lélektani szempontból két ellentétes végletet jelöl. Az egyik a kibékülés, a másik az elhidegülés jegyében folyik le s mindkettő nagy lelki elváltozásoknak az előidézője. A kibékülés megható testvériségben forrasztja össze a királyt és a Hunyadiakat. A király, mint a gyermek, bámulja és utánozza a daliás Lászlót, a korona-jelenet pedig áthidalhatatlan ürt és közékük. Hunyadi Lászlónak a koronára, árva László királynak meg a Hunyadi László arcára tapadó merev tekintete egy, csak következményeiben kivilágító, hatalmas lelki folyamat külső jele: árva László király lelkében ekkor rakódik le az alap a testvérévé fogadott Hunyadi László halálos ítéletének aláírásához. Az, hogy a Hunyadi-katonák becsempészése kitudódik, hogy Hunyadi László felségsértő lett, hogy ellenségei, sőt tulajdon apósa is a lefejeztetését akarják, mind csak külső jogcím: a halálos ítélet aláírásához a lelki indítékot árva László király Hunyadi Lászlónak a koronához tapadó merev tekintetéből: a királyi korona után vélt sóvágársából vette. Tetteiben úgy a királyt, mint Hunyadi Lászlót tisztességes szán-

dék vezette. Az előbbi trónja legerősebb támaszát a testvériség jegyében akarta magához láncolni, hogy koronája ez által biztosabb legyen; az utóbbi apja megkezdett nagy művének befejezése által akart hazájának és királyának nagy szolgálatot tenni. Ez a két érdek a hatalom, a szerzett jog emberileg érthető féltése miatt nem tud összeférni és ez a mű tragikumának a rúgója.

A mű előjátékkal kezdődik, amelyben Gara Máriának vészjósló álma előre sejteti Hunyadi László megrázó tragédiáját. A történelemből ismert eseményt meglehetősen híven követi Fraknoi nyomán. A cselekvény bonyolításában, a jellemek kidomborításában Herczeg mesteri kezeire ismerünk. A mű a kort is sikerülten tükrözi vissza. A szereplők érzése, gondolkozása tettei rég letűnt legendás kort varázsolnak élénk, valamint a vallásos áhítat, a fanatikus hit, amely különösen Hunyadiné, Gara Mária, Kanizsai Erzs, Kata és a kis Mátyás szavaiban és tetteiben él és olykor a babonába esap át. Fegyverropogásról nincs a műben szó, de a dúló pártviszály, a fajunkat mindenkor jellemző ádáz testvérharc annál nagyobb teret foglal el benne s ez nyomós adalék a kor képéhez, mert akkor is így emésztette magát a magyar.

Egészen az *Alomország* légkörébe vezet vissza bennünket a *Tilla* (1918) című, hét jelenetből álló drámai alkotás. Nemesak a szereplők egy részének a neve származik onnan, de a két mű anyaga és tendenciája is rokon: mindkettőben a női démont, a hisztérikus nő szexuális beszámíthatatlanságát festi Herczeg, de *Tilla*-ban szokatlan erős, markáns vonásokkal.

A mű hőse Tilla grófnő, aki éppen szakít régi szeretőjével, Tihanyi Sándorral és új viszonyt sző Belizárral, egy dúsgazdag amerikaival, akinek multján és nagy vagyonán ködös és kétes homály borong. Midőn azonban Tilla meglátja Tihanyit ifjú szép menyasszonyával s irigykedve szemléli boldogságukat, sértett hiúságból ismét kiveti Tihanyira hálóját és minden törekvése oda irányul, hogy régi szeretőjét visszahódítsa. Szakít Belizárral, akit pedig felhatalmazott, hogy ha ki akar siklani a keze közül, ölje meg s éj idején telefonon felhívja Tihanyit lakására, amire az pezsgős fővel vállalkozik is. De Belizár, „a tigrisember“ hamarabb ér Tilla lakására és tanuja annak a nagy érzéki mánornak, amely Tillán a Tihanyi érkezését jelző fütty hallatára erőt vesz. A szintén érzéki Belizár nem tud abba

belenyugodni, hogy neki Tilla szívében még utódja is legyen — megöli a női boszorkányt.

A *Tilla* a hisztérikus, a szexuális szempontból beszámíthatatlan női lélek festése által érdemel különös figyelmet. Tilla grófnő Ladányi Editnek és Éva hercegnőnek édestestvére, de az érzékiség hatása alatt démonibbá válik, mint bármelyik, mert az ő vágyait felső fokon a vérszomj elégíti ki. Egyébként ő is olyan, mint a gyermek, akinek mindig az kell, ami nincs, ami van, azt hamar megunja. Életét egy kártyára teszi fel: a szerelemre. Senki sem vágyódik annyira ez után, mint ő; senki-nek sincs olyan kevés tehetsége hozzá, mint neki. Igazi „katasztrofá-nő, Kain leánya“, aki ha az érzéki roham erőt vesz rajta, gyilkost szeretne látni, mert „nem közönséges erő lehet az ilyen emberben“. Kedvese ölelésében vére a tenger hullámaival egyformán zúg s a forró nap hevével egyformán perzsel, a csókok özönében pedig físs piros vér után áhítozik. Egész lénye átszellemül, szeme szikrázik, lelkét egyetlen érzés uralja ilyenkor: a talán még a friss piros vér látása által sem kielégülő érzékiség. Az átszellemülésnek a rajza igen eleven, valamint az ópium és az alkohol mérgező hatásának leírása is. Különösen a két ellentétesen ható mérreg működésének megérzékítése: hogy az ópium mint öli el az „állatot az emberben“ s mint szabadítja fel a „lelancolt istent“ s hogy az alkohol mint „ereszt forró, keserű tigrisvért az ember ereibe“ — mesteri kezekre vall.

Az 1918-i őszirózsás forradalom a magyar nemzet előtt ismét elzárta a boldogulás útját. A kiontott rengeteg magyar vér, a nemzet részéről meghozott óriási áldozat mind teljesen hiábavalónak, haszontalannak bizonyult. Legjobbaink elnélkedhetek ismét a magyar sors megrázó tragikumáról, mert nemzetünk az egész világ által csodált gyönyörű fegyvertények ellenére megalázva és meggyalázva feküdt a „győzők“ lábai előtt. Ez a talán soha helyre nem hozható katasztrófa kelthette Herczeg lelkében a gondolatot, hogy a magyar sors — sajnos — sokszor ismétlődő tragikumát a történeti regény keretei között mutassa be. Így foganhatott meg Herczeg lelkében *Az élet kapuja* (1919) című történeti regény eszméje, amelyet, mint irodalmunk legutóbb megjelent legkiválóbb alkotását, a Nobel-díjra ajánlott az Akadémia.

Bakócz Tamás esztergomi érsek 1912 január 26-án ünnepélyes menetben vonul be Rómába, hogy a közeledő pápaválasz-

táson a többséget a maga számára biztosítsa. Egyéni becsvágyán kívül főként annak tudata készíti erre, hogy a magyarság rövid időn belül „élet-halálharcát fogja megvívni a törökkel“ s hogy az országot a megsemmisüléstől „csakis az összes keresztény fejedelmek ligája menthetné meg. A ligát pedig csak egy uralkodó tudná összehozni: a szent atya“. Róma vezető emberei tisztában vannak Bakócz tervével és cselt szőnek a „barbár“ pápajelölt ellen, mert ők Medici Giovannit akarták II. Julius utódjának. A bevonulást szemlélők közt van Fiametta, Róma legbájosabb kurtizánja, akinek megtetszik Vértesi Tamás, Bakócz keresztfia. Medici Giovanni hívei győzelmük érdekében azt a tervet eszelik ki, hogy Fiametta szerelmet színlelve és látszólag Bakócz érdekeit előmozdítva tudja meg Tamástól a legféltebb titkokat. Vico Hannibal mutatja be Tamást Fiamettának s midőn a délceg magyar apát nyergébe segíti a bájos kurtizánt, ez egy zöld zsebkendőt felejt nála, látogatást provokálva a visszaadására. Ezen látogatás alkalmával beszél el Fiametta Tamásnak az ő csodálatos álmát, amely szerint egy fekete barát a levegőben lebegő, piros kerékből kinövő, szarvast ábrázoló pajzsra (a Bakócz-címer) tétette vele az oltáron nyugvó tiarát. Tamás ebből arra következtet, hogy valami „titokzatos erő velük kettőjükkel akarja elvégeztetni a nagy munkát“. Fiametta, mint aki ismeri a vatikáni embereket és el tud igazodni a cselszövések labirintusában, felajánlja szolgálatait. Tamás beleszeret a szép kurtizánba s midőn megindul a propaganda Bakócz érdekében, csak benne bízott meg, Bakócz pedig a legtitkosabb dolgait Tamással végeztette.

Bakócz titkai Fiametta közvetítésével Petruzzi kardinális tudomására jutnak s midőn Bakócz a kardinálistól a Santa Croce-palotát akarja szavazatával együtt megvásárolni, kihallgatást kér a beteg pápától és meggyónja neki, hogy eladta a szavazatát. A pápa ekkor Carduloval egy bullát szerkesztet a simoniáról s mindegyik kardinálist rábeszéli, hogy ne Bakóczra adja a szavazatát. A pápa halála után összeülő konklávén nem is Bakóczot választotta meg pápává, hanem Medici Giovannit, a nagy humanistát. Bakóczot a kudarc nem törte meg, ellenben meggyőződött arról, hogy valaki minden titkát elárulta. Tamás egy öreg asszonytól tudja meg, hogy Fiametta mily ravaszul csalta ki tőle a legféltebb titkokat is, meggyónja keresztapjának, aki azzal vigasztalta, hogy a bukást nem ő, hanem egy

ismeretlen hatalom irgalmatlan következetességgel készíti elő. Tamás valósággal betege lett a dolognak s miután Fiamettával minden érintkezést megszakít, ez keresi fel lakásán és megvallja neki, hogy ő is szereti s ami köztük történt, félreértés következménye volt, mert a szerelemről Magyarországon más-ként gondolkoznak, mint Olaszországban. Tamás azonban fogadalma értelmében szóra nem nyitotta száját, hanem a sors intézkedésében megnyugodva, visszatért Bakóczzal hazájába.

Az élet kapuja látszólag egyéni érdekek küzdelmének a rajza, voltaképen azonban erősen nemzeti, sőt kihatásában egyetemes, az egész keresztény világot átfogó eszme az alapja. A már akkor is fontos kultúrmissziót teljesítő maroknyi magyarság nagy fiának állása és tekintélye által világpolitikai tényezővé akar válni, a folyton növekvő török hatalom nyomása által keresztényi mivoltában és állami létében fenyegettetve nemzeti érdekét egyetemes keresztényi érdekké akarja emelni, de az Olaszországban akkor virágkorát élő renaissance barbárnak tekinti a magyar törekvést és az élet kapuja, a boldogulás ajtaja akkor csapódik be döngve a magyarság előtt, amidőn már-már célhoz ér. Két hatalmas szellemi áramlat: a renaissance és az egyetemes kereszténység érdekeinek összeütközése szüli a mű tragikumát s reánk magyarokra ez annál keservesebb, mert a kettő közel rokon egyik a másiknak feltétele, kulturális következménye. A két áramlatnak az esetelese azonban nem egyenlő mértékben történik. Kapunk a műben igazán nagy tanulmányra valló, szemkápráztató, színes képeket az olaszországi renaissance virágkorából, amidőn az új szellem a legkiválóbb katolikus főpapokat is annyira rabjává teszi, hogy a Styxre esküsznek, antik isteneknek áldoznak és egy letűnt szép kor visszavarázsolásának szolgálatába állítják minden szellemi és anyagi erejüket. Aránylag azonban kevés van az akkori magyar viszonyok rajzából, már pedig Bakócz törekvése ennek ismerete nélkül csak egyéni akció s idegen szemüvegen át a mű inkább Bakócz egyéni bukását, mint tulajdonképeni célját: a magyar sors megrázó tragikumát példázza. Magyar szemüvegen át nézve azonban a mű így is teljesen kifogástalan és az ellentétes érdekek egymásrahatása teljesen megérleli a katasztrófát.

Herczeg igen biztos kézzel ragadja meg a multat és párat-

Ian éleslátással hatol be nemcsak az emberi lélekbe, hanem a kor mozgó eszméinek, erőinek izzó, sitergő kohójába is. Finom művészi érzékel eszményíti a történelem adalékait és eszményítve mutatja be a mindig egyéni érdekét munkáló nagy bíboros érseket a magyarság, sőt az egyetemes keresztény világ tragikus hőseként. Beöthy találóan mutat rá a mű mélyreható kritikájában arra a gondolatra, amelyet Herczeg a történelmi anyagba és hősbe belevitt: „A barbár eszményisége és eszményítése ez: húsége, egyenessége, becsületessége, áldozatkésztsége, nemzeti érzése, hősisége által.“⁴⁴ Ezt a gondolatot látja Beöthy megérzékítve Bakóczban, „kinek ideálistmusa, nemzete életkapuja kulcsainak keresése, elemi, barbár fajszeretében gyökerezik és kiengeszteli életének kemény és durva önzését“. Bakóczot helyzete és érdeke arra kényszeríti, hogy a szin mögött, látatlanul cselekedjék. Ő azért a főhős, jóllehet az aktív cselekvésből Vértesi Tamásnak jut ki bőven, akinek alárendelt helyzete azonban a nagy bíborossal szemben nyilvánvaló. Vértesi Tamás is a barbár ideálistmust képviseli. Ő „szerelme becsület-érzésével kerül szembe. Meghallgattatásában és elárultatásában felmagasodik benne a barbár: győz a nem alknvó becsület-érzés, legyőzi magát is s az ifjú apátúr lelkének már gyógyult sebével kocog hazájának messze pusztái felé.“ Fiametta a regény női ragadozója, Ladányi Edit s Éva hercegnő rokona. Vértesi Tamásnak iránta táplált szerelme a regény bájos idillje. Míg Bakóczot és ellenfeleit eszük munkája, Tamást és Fiamettát érzésviláguk alapján jellemzi Herczeg s nemcsak a szereplőket ismerjük meg emberi mivoltukban, hanem a kor mozgó eszméit is eredeti hamisítatlanságukban. Megelevenedve látjuk az olasz álnokságot, de látjuk a bukásában is büszke, mondhatni gőgös magyar öntudatot. Halljuk az akkori világ hatalmas gépezetének bömbölő zakatolását, mely az egyetemes keresztényi érdeket szolgálni kívánó magyar törekvést fitymálva, mint barbár akciót lekicsinyelve harsogja túl.

A mű szerkezet tekintetében is teljesen kifogástalan. A hős a kezében tartja a cselekmény szálait, a részek szerves egységbe tömörülnek, lazaságnak nyoma sincs. A forrására már Beöthy rámutatott: Fraknói: *Erdődi Bakócz Tamás élete* című művét forgatta írónk. Innen vehette az anyagot pl. Bakócz

⁴⁴ Beöthy: Az élet kapuja. Új idők. 1920. 5. sz.

római bevonulásának egykorú szemtanu leírása alapján megalkotott rajzához.⁴⁵

A fekete lovas (1920) című történeti színmű, amelyet az Akadémia a Vojnits-díjjal tüntetett ki, művészi kombináció eredménye, amennyiben ugyanezt az anyagot előbb *A hét sváb* című regényében dolgozta fel Herczeg más szereplőkkel és más beállítással. A művet — saját vallomása szerint — „a Károlyi-kormány napjaiban írta, a bolsevizmus hajnalhasadásának idejében. A darab tiltakozás volt a nemzetietlen iránnyal és a területi kérdésben tapasztalható közömbösséggel szemben. Akkor nem engedtek a lámpák elé, azóta meg fordult egyet a világ, — nos annál jobb“.⁴⁶

Herczeg *A fekete lovas*-ban is szülővárosának és családjának a multjából elevenít fel valóban megtörtént eseményeket, de itt azzal a vigasztaló, megnyugtató tendenciával, hogy az elszakított területen élő derék délvidéki sváb nép „megtalálta a hidat, mely a levegő, a világosság, az élet, amely — Magyarországra felé vezet“, hogy ők „emberi életet csak Magyarországon élhetnek... más hatalom csak a barbárságot hozhatja nekik“. A mű Schiller *Tell Vilmos* című drámájára emlékeztet. Mindkét műnek minden sorát a szabadság után való vágy lengi át s mindkettőnek a hőse egy-egy nép. Herczeg műve a délvidéki sváb nép magyarrá válását festi. Írónk fájának alapos ismerője s a sváb néplélek érzésvilágának egész hosszú skáláján vezet át bennünket, míg a „kemény“-fejű, makacs, császárhű svábok az ifjú Hoffer Bálint rábeszélésére fegyvert fognak s végül a császártól elpártolva, a szenvedésben és a haza szeretetében a magyarsággal teljesen egybeforrnak. A lelki átalakulás indokolt. Egyébként színes, eleven képek peregnek le előttünk a magyar szabadságharcból s ezekbe illeszti be írónk az ősei szereplésére vonatkozó családi hagyományt. Az egész Hoffer-család, a ház, az udvar, a kert, a selyemgyár az író őseit mutatja be családi környezetben, megszokott foglalkozásaik között. Őseit azonban nem egyéníti, hanem eszményítve a bánati sváb nép tipikus képviselőivé teszi. Érzésük, gondolkozásuk, szorgalmuk s munkájuk gyümölcse: a gazdagság nem csupán egy családnak, hanem a józaneszű, dolgozó sváb népnek jel-

⁴⁵ Fraknoi: Erdődi Bakócz Tamás élete. 118. s. köv. 1.

⁴⁶ *Literatura*, 1926 januári szám. 10. 1.

lemző vonása, amely nép állhatatos, makacs kitartásával a nagy magyar feltámadás előkészítője lesz!

A mű irredenta eszméjével az új magyar irodalom egyik igen kiváló drámai alkotása. Forrása Milleker Bódog: *Versec szab. kir. város története* című műve, amelynek igen sok adatát használja fel írónk.

A romantika szele csap meg Herczegnek *A fogyó hold* (1922) című regényében. A mű abba az időbe vezet vissza, amidőn a magyarországi török uralom korrupttá vált és megdőlése már csak rövid idő kérdése volt. A török hódoltság ezen utolsó szakának színes, eleven rajzába mesteri kezekkel illeszti be írónk Molnár Palkónak és Bertóthy Katának szerelmi regéjét. A mese voltaképpen csak az ifjú pár egybekelésének a története, de „a kompozíciónak utólérhetetlen nagy mestere olyan ügyesen szövi, bonyolítja a szálakat, hogy a történeti keret és a mese valósággal egységbe olvad, szinte meg se tudjuk állapítani, hogy melyik a fontosabb. A főhős sorsa és a vitézi kalandok kölesönösen egymást szolgálják s ezáltal a szerteágazó események olyan erős kötésű lesz, mint a legszilárdabb szerkezetű dráma“.⁴⁷

Azt mondja Herczeg művének egyik helyén: „Ha akárki, legyen bár nemzeti úr, vagy szegényember fia, néni nemű kedvét lelte volna históriánk olvasásában, azért egyedül csak Takátsdeák Sándor uramnak hálálkodjék, mivel az író minden tudományát tőle vette“. Takátsdeák Sándor azonban nem a török hódoltság korában élt íródeák, hanem a ma is élő Takáts Sándor, aki *Rajzok a török világból* című művében a XVI. századbeli magyarországi török világról a bécsi levéltárak megbízható adatai alapján igen sikerült korszépet fest. Írónk *A fogyó hold*-at Takáts művének II. kötetében található „A kalauzok és a kémek a török világban“ című fejezetre építi. Igric hodsza — Jeromos testvér — Bertóthy Gábor, a nevét és külsejét a szükség és az érdek parancsa szerint folyton változtató ugyanazon személy, típusos megtestesítője azoknak a kalauz-kémeknek, aminőkről a fenn jelzett fejezetben értesülünk. De a mű legfőbb érdeme a kiválóan sikerült korhű jellemekben és képekben rejlik. Az olvasó gyönyörködhet a Herczeg mesteri tolla által megelevenített egykori szokásoknak színes, eleven rajzában s a kor gondolkozását és érzésvilágát híven vissza-

⁴⁷ Császár E.: *A fogyó hold*. Új Nemzedék. 1922. évf. 258. sz.

tükröző jellemeiben. Molnár Palkó, Boráros Miska, Bertóthy Kata és Gábor, özv. Czekeyné, Balassa, Nádasy nemcsak külsőleg viselik magukon a kor köntösét, de mind annak a kornak a levegőjét lehelik felénk. Míg a lakodalom leírásánál Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniac* című művét követi írónk, addig Balassa Bálint vásárütési szereplését,⁴⁸ Nádasy rajtaütését⁴⁹, valamint a lesvetésre, orrszedésre, madarászatra és a kertészetre vonatkozó részeket Takáts műve alapján készítette írónk. A kor visszavarázslását elősegíti a stílus archaikus jellege is.

A műből — szimbólikusan — mintha egy szebb kor jóslata szólna hozzánk: ellenségeink jelenleg teli holdja egyszer de-crecendo-ra változik.

Az *Aranyborjú* (1922) című, előjátékból és két „rész“-ből álló színmű szintén művészi kombináció eredménye. Ugyanezt az anyagot a *Magdaléna két élete* című regényében már előbb feldolgozta írónk. A két mű alap gondolata is azonos: az ember sorsa gyakran parányi csekélységen múlik, célszatuk azonban már különböző, mert míg a regény azt példázza, hogy ugyanazok az emberek különböző életviszonyok közé kerülve milyennekké válnak, a dráma meséjével azt látszik igazolni, hogy „a szegény katonák profuntján“ összeharácsolt vagy nonon nines Istennek áldása — s így a mű a közel mult általános meggyőződéséből fakad.

Az *Aranyborjú* igen finom lélektani elemzéssel készült mű. A jellemeket úgy alkotja meg írónk, hogy ámbár a cselekvény, a helyzetek mindkét részben mások (fordítottak), az azonos nevű szereplők jellemének alapvonásai ezek ellenére mindkét részben ugyanazok maradnak. A főszerepeket Videczky Marika és Flóris, továbbá Csáki Magda és István viszik. Marika úgyis mint dúsgazdag földbirtokos, úgyis mint Magda alkalmazottja, szép, eszes, gögös, cinikus és szívtelen, aki versenytársát vér árán is kész ártalmatlanná tenni. Flóris úgyis mint császári komisszárius, úgyis mint komornyik vérszomjas. Magda csupa szív, csupa szeretet. Mint Marika eselédjéből „úgy árad belőle a melegség, mint a fűtött kályhából“, mint a Grál-vagyon örököse pedig „émelyítő szirupos szent“. Lelki ereje bámulatos. István úgyis mint szegény ember, úgyis mint

⁴⁸ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Budapest. 1915. I. köt. 370. 1.

⁴⁹ Takáts Sándor: id. mű. III. köt. 153. 1.

főispán festői hajlamokkal megáldott egyén. Vannak teljesen azonos jellemű szereplői is a műnek: a prépost, Brezinay gróf és Marion főhadnagy. A prépost mindkét részben a gróf kérésként szerepel, a gróf mindkét részben nagyon szerelmes, a főhadnagy pedig hozományvadász. Az előjáték a XVIII. század hangulatát, babonával kevert vallásos hitét találóan adja vissza.

A mű szerkezete Herczeg mesteri kezeire mutat. A cselekvény az előjátékban indul meg s a külön-külön, önmagukban is zárt egészekté képező részekben ugyanazt a meseanyagot megfordított helyzetben is látjuk lejátszódni. A részek vége az előjátékkal misztikusan függ össze s a két rész Grálné megjelenésével olvad egybe. A mű nem a dráma megszokott keretei közt létrejött, de mégis drámai alkotás. A felvonások eltűntét s a részek alkalmazását a meseszöveg indokolja. Egy-egy részben bonyolítja le Herczeg a cselekvények külön-külön zárt anyagát s a részek bármelyike az előjátékkal önálló művet is alkothatna. Az első rész az előjátékkal tragikus kimenetelű, a második kiengesztelő végződése adja meg a műnek a színműi jelleget. A két részt külsőleg a misztikus keret, belsőleg pedig az azonos szereplők és a cselekvény fűzik össze, amely mindkét részben a másik fordítottja. A cselekvénynek ezt a váltakozását lehet költői játéknak tartani, de írónk szerkesztő művésze mellett szól az a tény, hogy a részek így is egységbe tömörülnek és egy szerves egész hatását teszik.

Itt kell megemlékeznünk *A Gyurkovics-legendák* (1922) című vígjátékról is, amelyet ugyan még 1897 január 17-én mutattak be a Magyar Színházban, de könyv alakjában csak 1922-ben jelent meg. A mű megjelenése írónk szavai szerint azért késett, mert „nem akarta, hogy két különböző, egymástól sokban eltérő Gyurkovics-legendát kerüljön forgalomba”.

Talán még derültebb jókedv, még féktelenebb bácskai mulatozás hangja üti meg a füleinket a vígjátékban, mint az elbeszélő műben. A komikum nem a szereplők jelleméből, hanem a helyzetekből fakad, amelyeknek kigondolásában és kiélezésében írónk nagy mesternek mutatkozik, sőt itt-ott túlságba is megy és a bohózatba csap át. Egy-egy felvonásban oly gazdag s a többivel szervesen egybe nem olvadó cselekvény van, hogy minden felvonás egy egyfelvonásos vígjáték gyanánt is szerepelhetne. Igen nagy akadállyal kellett megküzdenie íróknak,

amidőn az elbeszélő művéből ismert anyagnak a dráma szigorú törvényei között való ábrázolására vállalkozott. Az elbeszélő műben az anya személye csak laza összefüggésben tartja a hét leány házassági históriáját s mindegyik leány gyakran maga gondolkozik és önállóan cselekszik. A vígjátékban még ennyi egység sincs, az anya itt sem hős s egyik felvonás anyaga belső, szerves kapocs nélkül fonódik a másikba. Pedig az elbeszélő műből ismert meseanyagon igen lényeges változtatásokat tett írónk „a szinpadai technika okaiból“, de egységet ezek sem teremtenek a műben. Csak négy leány házasságáról értesülünk a vígjátékból, de még lazábbá vált volna a mű szerkezete, ha mind a hét főköttő alá jut.

A jellemeken is lényeges változtatásokat tett írónk. Eltekintve a leányoktól, Horkay Feri már az elbeszélő műben is az intrikus szerepét viszi bizonyos mértékben, a vígjátékban ő határozottan a cselszövő, aki uralkodik a helyzeten, a cselekvény szálait a kezében tartja és céljához képest szövi, fonja. A vígjáték fogyatékosai ellenére is egyik leghatásosabb műve Herczegnek, amelyet kilenc idegen nyelvre fordítottak le s úgy a hazai, mint a külföldi színpadokon számtalanszor adtak elő. Hatásának titka abban áll, hogy örök időkre szóló témát pendít meg. A figyelmet állandóan lekötő mese, alakjainak élet-hűsége s a túlságosan bőterű komikum ellensúlyozza a mű fogyatékosait.

Sokkal sikerültebb vígjáték a *Sirokko* (1923), amely Herczeg legérzékibb, legesiklandósabb alkotása — a jó ízlés minden sérelme nélkül. Már magát a címet is az érzéki szerelmi lázra kell magyarázni, mert „ha megereged a sirokko, akkor megváltoznak az emberek... idegesek és nyugtalanok... várnak valamit és nem tudják mit... akarnak valamit, aztán megint nem akarnak semmit... bántják egymást és nem tudják miért... A sirokkó! Akinek rosszak az idegei, annak megfájdul a szíve és aki nem oltja el otthon a sporherben a tüzet, annak fejére éghet a háza“.

Rózer Dóra, egy kiváló énekesnő, megúnván mestere örökös szekatúráját, feleségül megy dr. Tamáshoz, egy nagyon híres statisztikus tudóshoz, akit ugyan nem szeret, de erősen megviselt idegeivel mellette vél nyugalomra találni. A jóval idősebb férjet neje multja izgatja, a „zárt ajtó“-t szeretné felnyitni, amely mögött neje multja lappang s miután ő erre képtelen,

unokatestvérét és legjobb barátját, az éppen itthon időző fragett-orvost, dr. Fábiánt, kéri fel erre a szerepre. Fábián vállalkozik a hálátlan feladatra, jóllehet ő tapasztalatlan, mert minden diadalát pénzével szerezte meg ezen a téren. A „zárt ajtó“-t ő sem tudja kinyitni, ellenben ő is nagyon beleszeret a szép asszonyba. Midőn Dóra megtudja, hogy Fábián férje megbízásából foglalkozik vele, nemcsak kacérkodik a napbarnított arcú fragett-orvossal, hanem még a lakásán rendezett légyottra is elmegy, annyival is inkább, mert hugától, Oféliától, arról értesül, hogy férje is ott fog rejtőzni. A légyotton vallja meg Fábián Tamásnak, hogy Dórát halálosan szereti s a jó barátok ezután a legádázabb ellenfelekké válnak. Dóra tényleg elmegy a légyottra, de nem azért, hogy urát megcsalja, hanem azért, hogy az érte vetekedő két férfit rögeszméikből kijózanítsa. Kijelenti Fábián előtt, hogy szabadsága visszaszerzése végett ment lakására. Ura bizalmával vissza nem él, mivel az sohasem bízott meg benne, viszont jó hírét sem kockáztatja, miután férje örökös gyanúsításaival régen tönkretette azt. Kész lenne vele megcsalni az urát, de attól tart, hogy kifecsegi s csak akkor hisz neki, ha visszamegy a Csendes-óceánra. Miután a hálószoba függőnye mögött rejtőző Tamás így meggyőződik Dóra hitvesi hűségéről, bocsánatot kér tőle. Dóra ekkor vallja meg neki, hogy Gregoriusz professzor szerint a gólya kelepel a házuk felett: innen származott a nagy idegesség. Ezután meg Ofélia borul hangos sírás között a Dóra nyakába s mondja, hogy ő is nagy öröm előtt áll. Dóra és Tamás meglepetésükben azt hiszik, hogy a talpig modern leány szerencsétlenül járt a gróffal, akivel már régóta kacérkodik, Ofélia azonban félig mérgesen, félig diadalal jelenti ki, hogy a gróf holnap akarja megkérni a kezét.

A *Sirokko* Herczeg legsikerültebb alkotásai közé tartozik. A cselekvényt, amely a férj féltékenysége körül forog, a komikum szempontjából igen ügyesen bonyolítja, a szereplőket is igen helyes érzékekkel választja meg s a mese is nagyon érdekes és eredeti. A féltékeny férj szerepére megfelelőbb alakot nem szemelhetett volna ki magának, mint egy félszeg tudóst, aki a „zárt ajtó“ mögött lappangó titkot: a női lelket olyannak képzei, mint valamely tudományos problémát, amelynek a tudós készültségével és eszközeivel csak neki kell feködni és megoldható. Már ez nevetségessé teszi, de fokozza ezt az a körülmény, hogy a balsiker miatt olyan segítőtársat keres magá-

nak, aki a női pszihét szintén nem ismeri s aki a nőekkel szemben elért eddigi sikereit esőrgő dollárjainak köszönheti. Ez új forrását nyitja meg és új fordulatot ad a félszeg jellemekből előtörő bőerű komikumnak, amely a legénylakáson lejátszódó jelenetben a helyzetkomikummal párosulva könnyen a tragikumban sodorhatná a cselekvényt, ha írónk az agyongyötört idegzetű művésznő-feleségnek kijózanító szerepet nem adna. Dóra nemcsak hites urát gyógyítja ki féltékenységből, hanem a házi barátot is, s míg a gólya közeledésének jelzésével hitvestársi korrektségének adja fényes bizonyosságát, egyúttal lelki életét is teljesen megindokolja.

A *Sírokko* a *Kék róká*-ra emlékeztet. Az öreg Paulusz helyét itt a szintén félszeg Tamás, a Sándorét Fábian foglalja el, Dóra azonban nem a Cecil mása. Míg ez teljesen modern, amaz régies, majdnem avult gondolkozású, akinek az illenről igen tiszteletreméltó fogalmai vannak s ezeket meg is valósítja életében. Lelkileg közelebb áll Cecilhez Ofélia, akiben a szókimondó és izig-vérig modern leány igen sikerült típusát adja írónk s aki „minden modernségével ott tart, ahol a nagyanyja: férjre vadászik“. Egyéni „nagy öröm“-ének a jelzésével ő a komikai hatás végső csattanója.

A Petőfi centennárium alkalmából készítette írónk *A költő és a halál* (1923) című egyfelvonásos színjátékát, amely a világhírű magyar lírikus emlékéhez méltó áldozat a Muzsa oltárán.

A segesvár-fehéregyházi csata napjára virradó éjjelen egy kis székely falu vendéglátó házában keresi fel Gyalokay százados Petőfit Bem tábornok parancsával, hogy tüstént vonuljon Marosvásárhelyre. Petőfi csak akkor tudja meg a tábornok életmentő szándékát, amidőn arról értesül, hogy Júliája ott már várni fogja. Nagyon fáj neki, hogy „a honvédkard eltörött“, mivel azonban „tart a harc, a kard s az ágyú helyett most az eszmék küzdenek“ — először teljesíteni akarja a tábornok parancsát. De egy csapat székely önkéntes a „Van-e mostan olyan legény, aki fél“ kezdetű Petőfi-dal mellett vonul a falun át Bem táborába s a nagy költő lelkét ekkor az a kegyetlen vád marja, hogy eddig még nem tudott „valami elhatározót, valami szörnyűt tenni, ami megváltja a nemzetet és megváltja őt magát kétségeitől“. Ekkor érik meg lelkében a gondolat, hogy a „szabadságért feláldozza szerelmét“. Hiába mondja a vele egy házban elszállásolt Récey konziliárius, hogy

„világraszóló, klasszikus remekművek“ alkotásával nagyobb szolgálatot tesz nemzetének, hiába akarja a konziliárius neje Párisba csalni, ahol még csodásabb szépségeket látna, mint „nyári napnak alkonyulatánál a kanyargó Tiszánál“, hiába próbálja „az egész életen át tartó szerelemi“-ből is kiábrándítani, Petőfi menekül „az áhítozva várt tethez, amely megvált minden hazugságtól és gránitkemény, örökéletű igazsággá formálja a költő álmait“. Az „*Egy gondolat bánt engemet*“ elszavalása után oda megy ellenállhatatlan vágytól vezérelve, ahol „nem a halál — örök élet“ vár reá, ahol „az örök ifjúság — a szabadság és a szerelem büszke mómora — a nemzet nagyságába vetett hit — Júlia sírontúli hűsége — Páris, a nagy szívű, a dicső város — minden az övé — csillagkoszorúként ragyog körülötte — s bevilágít eljövendő századok éjszakáiba“.

A kis színjáték a szabadság lánglelkű költőjének s a költői kastély merengő dalnokának emlékéhez méltó, „lelkétől lelkezett“ hangokon megírt és eszméitől eszményített képek által megalkotott áldozat; lélektani igazolása annak, hogy amit ő írt, nemcsak átérezte, nemcsak a „rím kedvéért“ írta, hanem meg is tette, s amit tett, azt úgy kellett tennie, ahogyan tette, mert következetes akart lenni önmagához és elveihez. A színjáték cselekvényét a Petőfi életéből ismert keretek közt mindazoknak a magasztos eszméknek és érzelmeknek felhasználásával alkotta meg írónk, amelyek a nagy lírikus énjét képezték, amelyek életét és költészetét oly esodaszerűvé és halhatatlanná tették s amelyek döntőleg hatottak közre abban a lelki folyamatban, amellyel a nagy költő a szeretetteljes óvás, kérélelés ellenére önmagát mintegy a halálra szánta. A művet lélekrajznak, Petőfi rövid lélektanának lehetne nevezni. Alapjául a *Votum Petőfiánum* szolgálhatott, amelyben Ferenczi szerint Petőfi „egész lelkét annyira kifejezte, mint költő sohasem“ és amely „összesűrített alapeszméje a költő egész életének és költői pályájának“. A Petőfi életéből vett adatok, a költeményeiből származó eszmék csoportosítása Herczeg szerkesztő-művészetére vall. Megvan az elrendezésben a tervszerű fokozat s a nagy költő lelkét oly pazar tisztaságban benmutató költeménynek a színjátékba való beillesztése által teljesen megérteti s mintegy szükségszerűvé is teszi a kifejlést. *A költő és a halál* nemcsak a lélek mélyéről eredő hódolat, de nagyon ügyes aktuális műalkotás.

Igen értékes drámai alkotásokat adott ki Herczeg 1924-ben *Kilenc egyfelvonásos* cím alatt, amelyek közül több már kinyomatása előtt is színre került s amelyek jobbára országos ünnepélyeknek és hangulatoknak találó szószólói. Keletkezésük és megjelenésük között nem egynél nagy időköz tátong s így nem is illeszthetjük be Herczeg írói fejlődésébe, hanem együttes megjelenésük következtében itt foglalkozunk velük. Hangban és tartalomban igen változatos alkotások ezek és valamennyi magán viseli a szerző ujjainak, mint az oroszánkörmöknek a nyomait. Különösen szerkezet és jellemzés tekintetében válnak ki s írónk cselekvénytömörítő képessége, villanásszerű, de mégis mindent láttató jellemző-művészete bennük igen eklatánsan jut kifejezésre.

A *Színházavatás* a kolozsvári Nemzeti Színház új épületének 1906 szeptember 7–8-i felavatóünnepélyére készült. Ritka meglevenítő erővel és igen helyes érzékkel Kolozsvár színészetének a multjából azt tárja elénk vízió alakjában írónk, ami történelmileg legfontosabb, színihatás tekintetében a legjelentősebb. Látomásszerűen jelenik meg a páratlanul gazdag mult Dérinéivel, Kántornéival az Egressyek és Lendvayak társaságában s ez ad lelkesítést és erőt a küzdelmes jelennek a szép reményekkel kecségtető jövő nemes eszményeinek megvalósítására. A művet hazafias magyar szellem lengi át és patinaként rakódik rá a nemes hagyomány őszinte tisztelete.

A *bujdosók* megírására valószínűen a Rákóczi és társai hamvainak hazaszállítása adott ösztönzést. „A hősi eposz végét” tárja elénk a műben Herczeg és azt példázza vele, hogy „Rákóczi megnyerte nagy csatáját s szelleme, mint Csaba vezér fellegen járó hada, diadalmasan vonul a szabadság csarnokába”. A bujdosók lelki élete, a török álnoksága, Magyary Miska szerepe tele van a kort és az utókort jellemző erővel.

Művészi kombináción alapul a *Karolina vagy: Egy szerentsés flótás* című vígjáték; ugyanezt az anyagot ugyanis *Akinek szerencséje van (Böske, Erzsi, Erzsébet)* című elbeszélésében már előbb feldolgozta írónk. Karolina hercegasszony és a szerencsés flótás: Nyeviczay kapitány szerelmi idilljéből a véletlen folytán rokoni látogatás lesz. A felsülés nemesak a kapitányt józanítja ki a szerelmi kalandból, de a besúgókat is aknamunkájukból s míg az előbbi a generális adjutánsa lesz, az utóbbiak ötven-ötven botban nyerik el jutalmukat. Herczeg

kiváló jellemzőképességére eklatáns példa a hercegné alakja, aki nem is lép fel a műben, jelleme azonban a személye köré csoportosított események alapján teljes megvilágításban áll előttünk.

Szintén művészi kombináció eredménye *A holicisi Cupido*, amelynek meseanyaga *A rejtelmes özvegy* (Arianna) című elbeszélésében található fel. A Helikoni Emlékünnepre szerzett vígjáték Cupidonak a jakobinizmus által megdöngetett, de meg nem dőlt hatalmáról szól. A jakobinizmust Miklós, a Párisban járt ifjú művész képviseli, aki rabjává akarja tenni Zsófit, a szép és fiatal özvegyet. Cupido azonban cipészinás képében meggátolja a tervet és isteni hatalmával végül is arra kényszeríti a beképzelt ifjút, hogy térdén állva könyörögjön a szép özvegy szerelméért. A finom szövésű vígjátékban a női lelket boncolja írónk, amelyben kicsinyes dolgok sokszor igen nagy elváltozásokat idéznek elő.

Epés szatira a *Baba-hu* című vígjáték, amely a trianoni békekötés után hazánkat előzőnlő külföldi bizottságok munkáját a maró gúny fegyverével ostromozza s „a népek szabadsága” és a „civilizáció” nevében és érdekében foganatosított jogszolgáltatás csődje mellett a fehér faj kulturális bukása alapján erőhöz jutó színesek céljaira kegyetlen ironiával mutat rá. Fájdalmas való nyújtja a műhöz az anyagot, amelynek cselekvénye a népvándorlás korában játszik ugyan, de a lelke a XX. századból táplálkozik. Igaza van az előjátékban szereplő színházi főrézsvényesnek, hogy minek költeni a drága korhű jelmezekre, mert a közönség ugyanis észreveszi a műben a középkor lelkét.

A közelmúlt forradalmi tanulságaiból táplálkozik a *Két ember a bányában*, amelyben az úr és a szolga, a kapitalizmus és a proletárizmus gyűlölködését mindkettőt megváltó szeretetté olvasztja föl írónk. A proletárizmust Brádi, a bányamunkás, a kapitalizmust Kop főmérnök képviseli. Előbb egyik sem látta a másikat, de azért a munkás a beomlott bányában, a halál kapuja előtt is, gyűlöli a neki soha nem ártó urat, mert az azok között „a mázsás kövek közt volt, amelyek állattá aljasították”. A bányamunkás fiából magát főmérnöki rangra felküzdő Kop azonban mint „bajtárs”, munkásával „karöltve” akar átlépni „a fekete küszöbön” s midőn szeretetben egymásra talál, megvívna az Isten sziklahegyével”. A műnek nagyon nyílt tendenciája van; olyan eszméket hirdet benne Herczeg, amelyek mélyen

a magyar lelkekben gyökereztek s amelyeknek idejében való kiegyenlítése által a zuhanástól megmenekülhettünk volna.

Az árva korona dramatizált elégia, az ezeréves Magyarország darabokra hullásának és az árvaságra jutott királyi koronának a siralma. Eszmeileg az előbbivel némileg összefügg, mert a párbeszédet folytató angyalok nyomorúságának az oka „a föld alól kilobbant ősi átok“. A magyar címer két pajzstartó angyala a magyar csüggedésnek és a magyar reménykedésnek a szószólója. Az előbbi akkor tűnik el a lelkekből s az utóbbi akkor ölt testet, ha majd az „erős, nemes és győzhetetlen nép egyet akar, ha majd lesz vezér, aki láncra veri a gyűlölet sárkányát“. A mű alapeszméje az, hogy a magyar népet csak a korona fő teheti naggyá és boldoggá.

A *Violante és a bíró* monológba foglalt tragédia. Herczeg szerkesztő művészetére vall, hogy egyetlen monológban fordulatokban gazdag, igazi tragikus cselekvényt tud feldolgozni. A cselekvényt a bíró előtt álló, lelki egyensúlyát elvesztett nő ellentmondó vallomásai képezik, mert Violantenak csak lázongó lelkismeretével kell megküzdenie, amely végül a bíró tekintetének hipnotikus hatása alatt elemi erővel szólal meg és a legőszintébb vallomásra bírja a gonosztevőt. A lelki élet festésében valósággal remekel Herczeg. A jellemzőművészetnek igen érdekes példája a mű; bár egyetlen szereplő beszél, az általa előadottak alapján azonban még a házasságtörő dalnok jelleméről is értesülünk.

Kacagtató jelenetekben gazdag a *Péter és Pál* című vígjáték. Pál, a hitelezői pénzéből nagyúri életet élő gavallér, hazard kártyajáték miatt esődbe jut, ugyanekkor sorsjegyével nagy összeget nyer régi komornyikja, Péter. Nem válnak el egymástól, csak szerepet cserélnek. A régi gavallérnak az előző életmódhoz és eszméihez való ragaszkodása s az ezekből való kijózanodás sok kacajt fakaszt. A művet nemesak ezek a kacagtató jelenetek, de a jól sikerült jellemek is Herczeg egyik legjobb vígjátékává teszik.

A legnagyobb magyar első országos hatású tettének centenáriuma alkalmából születik meg írónk lelkében *A híd* (1925) című történeti dráma eszméje. A mű szimbolikus alkotás, az utolsó évtized kiváló drámai remeke. Már maga a címként használt szó is szimbolum: a XIX. századbeli nyugateurópai műveltség és a magyar barbárság kapcsolatának szimboluma.

A legnagyobb magyar tragédiáját kapjuk benne, azonban mögötte ott lappang a nagy nemzeti katasztrófa, mert midőn Széchenyi lángelméjére Döblingben ráborul az éjszaka, majdnem ugyanakkor szakad vége Világosnál a magyar ábrándoknak. A mű a magyar ész és szív küzdelmének, a legnagyobb magyar által képviselt nyugateurópai műveltség és a nemzet által megtestesített magyar barbárság tragikus összeesapásának a rajza, ugyanazon történet szemlélet terméke, amelyből a *Pogányok*, *Ocskay brigadéros* stb. fakadt.

A *híd* hatásának titka izig-végig nemzeti tárgyában és elsőrangú művészi értékében rejlik. A nyugateurópai műveltség és a magyar barbárság áthidalásának tragikumát kapjuk benne: oly tökéletes tragikumot, amely hőisével együtt bukásba sodor hazát, nemzetet és fenségesen megrázó akkorddal zárja le nemzeti történelmünk egyik legnagyoszerűbb alakjának az életét. A tragikum csiráját a „híd“-ba, ebbe a szimbólikusan értelmezendő szóba rejti Herczeg, amely tátongó mélység által elválasztott végleteket köt össze. A „híd“-on szimbólikusan nem a pestiek és a budaiak közlekednek, hanem „nagyobb úr: Európa — vele a XIX. század.“ Esméje egy prófétai ihletű lélekben merül föl először, aki a kivitel előtt még „diadalív formára“ akarja építtetni az oszlopaikat, de akinek, valamint az általa más eszmévilágra keltett nemzetnek végül mégis katasztrófájává válik, mert később puskaporral szeretné felrobbantani: „akkor megszakadna a gondolatok metafizikai kapcsolata, az okkal megszűnnének a következmények is.“ Az egész mű tragikuma tehát a „híd“-hoz fűzött szimbólumból magyarázható. A „híd“, mint szimbólum olyan magasfokú kultúra közvetítője, amelyre nemcsak a nemzet, de a pest-budaiak vezetői, maga Kossuth sem értek meg és a mű cselekvénye nem egyéb, mint ennek a történelem tényei által való igazolása.

A cselekvényt a kort híven visszatükröző, szépen kiszínezett, gyakran egészen a történelem eseményeinek fonalán haladó képek alkotják. A múlt század eseménydús idejébe helyezve látjuk az isteni küldetésű hőst, de nem cselekedve, hanem lelkileg megjelenítve, amint érzésvilága saját tervei és tettei által előidézett belső küzdelme, vívódása közepett hullámszik, majd viharzik. A külső, reális cselekvés helyett tehát egy lelki folyamat, egy rendkívül mozgalmas belső cselekvés pereg le szemünk lát-

tára, amelynek minden egyes része fokozatosan fejleszti és végül tökéletesen megérleli a hős katasztrófáját. A tragikum rugója és egy ideig a hajtó ereje is, a megnemértés. A prófétai illetve hős isteni tervekkel és isteni akarással lép elénk, katasztrófája azonban már az expositióban előre veti árnyát. „A magyar fáklyahordó nyomában a tűzvész jár“ — hangzik a magasztos tervek hallatára a nádor ajkáról a böles megjegyzés s a bizó, mindent merő hős országátalakító terveinek szívérványos egére már itt árnyékot vet a főrangúak szűk látköre és Kossuth első feltűnése. A tervek tettekkel, tényekkel válnak s a mohlepte országból a második felvonásban műhely lesz, „amely hangos a gróf Széchenyi teremtő szellemének kalapácsütéseitől.“ Az isteni küldetésű hős még mindenben bízik és mindent mer, de az isteni tervekkel és akarással szemben a megnemértés már mint egyenrangú erő lép fel: „a magyar fáklyahordó“ legigazabb híve már a „magyar ész és szív“ meghasonlásától tart s a két küzdő tábor vezéreinek meddő tárgyalása a felvonás végén fordulatot idéz elő a cselekvényben. A harmadik felvonásban még mindig bízik és mer is a hős, de a megnemértés a „fáklyahordó“ legigazabb hívének elpártolása által a telőpontot éri el s a legkegyetlenebb önvád társul hozzá tragikai hajtóerőként: a hős úgy érzi, hogy „valami hiba van a számításában“, előre érzi a katasztrófát. Az utolsó felvonásban a hős isteni akarása elveszti összes ható erejét, a megnemértés orgiáit üli s az önvád, mint itt leghatékonyabban működő tragikai hajtóerő, az eszmék bukását a hős lelki megsemmisülésével tetőzi be.

Ime ez a cselekvény, ez a hős lelki küzdelme. A multat látjuk szemünk előtt leperegni s egy próféta lelkét látjuk megelevenedni. Nem tettek, történelmi események keitik a hős belső küzdelmét s Herczeg ritka alkotó képességére vall, hogy ezeket az eseményeket oly mesterien csoportosítja, hogy azok a hős testikére való hatásuk által rohanva viszik a katasztrófa felé. Ilyen értelemben van a műben egy cél felé haladó szerves eslekmény, mert az ok-okozat kapcsa által szilárdan összefüggő események fokozatosan érlelik meg a hős megsemmisülését.

De van a műben igen finom lélekrajz is. *A híd* legfőbb hivatása talán azon lélektani probléma megoldása, hogy az óriási szellemi erejű és képességű hős hogyan jut el az örület sötét éjszakájába. Herczegnek ezen feladat megoldásánál nem változ-

tatnia, nem eszményíteni kellett a legnagyobb magyar történelemből ismert lelki alkatán, csak színeznie, mélyítenie kellett s a lelki élet törvényeit kellett a külső eseményekkel oly módon összhangba hoznia, hogy ezek egymásrahatásából sarjadjon ki a feltartóztathatatlanul bekövetkező bukás. S itt bontakozik ki Herczeg jellemző művészete valódi nagyságában. A legnagyobb magyar lelki élete két véglet között hánykolódik a műben: a mindent merő, mindennek sikerében bízó, elszánt isteni akarás — s az önvád okozta örület. Ez a két véglet a legnemesebb magyar lélek érzésvilágának hullámzásával telik meg. Előbb az egész nemzet ámuló, hódoló együttérzésének tisztán csengő szimfóniáját halljuk lelkesítő visszhangként a hős tárogatójának ébresztő, hívó szavára, majd az élet vágyától és a nemzeti önérzettől hevülő versenytárs kürtjének elnémitására való törekvés tölti be egész lelki világát, aztán a bizakodás mellett az elhibázott lépés tudata cikázik át villámként rajta és megremegtetí egyensúlyát, hogy végül belemerüljön az örület éjszakájának komorságába. A legmagasztosabb eszmék a legnemesebb érzésekkel, a legsötétebb gondolatok a legkínosabb, legönemésztőbb indulatokkal váltakoznak abban az érzelmi kaleidoszkopban, amelyet a mű alapján a legnagyobb magyar lelki világának nevezhetünk. Nem találhatni abban mást, mint ami emberileg szép, jó és nemes és így érthető, ha sorsa félelmet és szánalmat kelt bennünk. Félelmet, mert fajunk legzseniálisabb képviselője bukik, szánalmat, mert bukásba sodródik vele nemzetünk, vele, aki annak javát akarta és munkálta, de isteni ihlete nem volt elegendő arra, hogy faját rettenetes elmaradottságából saját eszméi magaslatára emelhesse.

A főhős mellett különösen a nádor alakja köti le a figyelmet, mint legplasztikusabban megmintázott alak. Jellemének legkirívóbb vonása a magyarság mélységes szeretete és szinte a látnokiba átjátszó bölcs és éles előrelátás. Ő az, aki az isteni ihletű magyar prófétát az áthidalás gigászi munkájára figyelmezteti, aki a magyar faj minden erényét és hibáját ridegen mérlegelni tudja és akinek talán minden szereplő között a legjobban fáj, hogy a koldusszegény magyar nép prédálva „porba tiporja az aranyat“ (Széchenyit). Éleslátása annyira kirívó, hogy itt-ott a legnagyobb magyar irányítójaként tűnik fel, de ez az éleslátás inkább származásának a velejárója: fejedelmi

sarj népeket kormányzó, széles látkört felölelő pillantása olyan dolgokat is meglát, aminőket más halandó soha.⁵⁰

Előbbi hangos véleménynyilvánítások után még csak a mi nap is felhangzott a panasz, hogy Kossuthal Herczeg igazságtalanul bánik: alakját, történeti nagyságát talán tendenciózuosan kicsinyíti s vele szemben a másik magyar hőroszt a piedesztálra emeli. Szerény véleményünk ebben a kérdésben az, hogy akik ilyen tendenciát visznek bele bírálatukba, azokat sokkal jobban illetheti a politizálás vádja, mint Herczeget. Írónk a Széchenyi-centenárium alkalmából készítette művét, amelyben nem a szabadságharcot és nem a Kossuth akkori szerepét, hanem a legnagyobb magyar tragédiáját akarta feldolgozni. Világos és érthető tehát, hogy a történelemből is csak azt s ennek kimagasló alakjait is csak annyiban használta fel, amennyiben a Széchenyi tragédiájához szüksége volt rá. A multat és szereplőit ezen a szemüvegen át kell nézni, mert különben Herczeg igazságtalan Wesselényivel és más olyan történelmi nagyságokkal szemben is, akiknek alig vagy semmi szerepet sem juttat. Egyébként Császár Elemér igen meggyőzően döntötte el ezt a politikai színezetű kérdést. „Az a Kossuth — úgymond Császár — akit Herczeg rajzol, nem a történelem Kossuthja, hanem Széchenyié. A történelem másnak, nagyobbnak látja, de Széchenyi ilyennek látta s Herczeg, aki Széchenyiről írt drámát, joggal nézte őt hőse szemével. Ez nem a történelem meghamisítása. Herczeg Kossuth jellemét nem változtatta el, képét nem festi sötétebb színekkel — csak nem tárja fel mindazt az értéket, ami ebben a rendkívüli egyéniségben volt s nem rajzolja meg képét azokban a hatalmas méreteken, amelyek a történelem Kossuthjára oly jellemzők... Kossuth a drámában nem egyéni hős ... csak a Széchenyivel szemben álló nemzet megtestesítője.”⁵¹

A szerkezet tekintetében erős kötésű, a jellemzés szempontjából kifogástalan mű a kort is igen híven tükrözi vissza. Az első és a harmadik felvonás különösen az arisztokrácia életére, műveltségére és világnézetére, a második a köznemesség és a polgárság felfogására és törekvésére nyújt igen becses és korhű adalékokat. De nemcsak a szereplők érzés- és gondolatvilágának találó festése által eleveníti meg írónk a kort, hanem segítségére

⁵⁰ Dánielné Lengyel Laura: Herczeg Ferenc új színjátéka. Budapesti Hirlap. 1925. évf. 264. sz.

⁵¹ Császár Elemér: A hid. Új Nemzedék. 1925. évf. dec. 25. sz.

van ebben a stílus is, amely az arisztokráciát tekintve némettel és franciával kevert, a közhivatalnokok szájába adva latinos, a köznemesség részéről népies zamatú. Ezeknek együttes hatása adja a kor forrongó, eszmék, műveltség és nyelv szempontjából jellemzően tarka, de hű képét.

A híd a Széchenyi-centenáriumhoz illő alkotás, amelynél méltóbb áldozat még nem égett a legnagyobb magyar emlékének oltárán. Elkészítésénél haszonnal forgathatta Herczeg Grünwald Béla Széchenyi életrajzát. A mű képzetvilágával méltóan illeszkedik be a centenáris közhangulatba: a mult nagyságának és nagyjainak emlékéből élő, szorongva bizakodó hitvilágunkba!

... Vessünk egy röpke visszapillantást e nemes ívelésű művészi pálya utolsó korszakára.

Az átmenetet ebbe a korszakba a nő-ihlet adja meg. Itt ennek fordulópontján vagyunk. Az aranyhegedű édes, puha hangja elnémul, húrjai elpattannak s a rideg valóság harapós kis kígyói hidegen sziszegnek a mester előtt. A kellemetlen való azonban mégis megnyugtatóbb, mint a kínos bizonytalanság s bár a női démon visszatérő emlékként még fel-feltűnik a mester lelki szemei előtt, utóbb a vérszomjas ragadozó alakját ölti magára, sőt mintha miatta szeretne átlépni a „fekete küszöb“-ön, ihlető képességéből mégis fokozatosan veszít s végül a böles nyugalomával vigad, mulat rajta. A nő-ihlet élményanyaga és korszaka ezzel kimerülni látszik: a lélektani okok megszűnnek, nincs, ami továbbra is felszínen tartsa.

De új élményanyagot is hoz Herczeg számára az élet a reánk zúdított nagy világháborúval mindjárt a korszak elején, amely *Az aranyhegedű*-ben az előbbivel együtt zendül meg ugyan lantján, de amely egymagában is erősen ihleti lelkét és a költészet bájos virágait hajtja ki belőle. Ez az élményanyag a legállandóbb, az egész korszakon átvonuló, uralkodó. Rengeteg izgalommal rakja, terheli meg lelkét, egyes fázisai közben keresi a pihentető hangulatot s ennek a nyugalom számára megmentett óráiban alapjában még mindig remegő lelke művészi kombinációkban, költői játékban leli örömét. A végzet beteljesedése nem könnyezésre, elmélkedésre készíti, majd a romok között a multba visszanyúló, hatalmas koncepciójú utolsó alkotásával allegórikusan mutatja az utat a szorgalmas és önzetlen munka által elérhető megújulás: a magyar feltámadás felé. Gyönyörű ívelésű pályájának jelenlegi csúcspontján állva mutat meste-

rünk e nemes, e magasztos cél felé. A nemzet legjobbjai lelkének ő most a kifejezője, a legnemesebb hazafias törekvéseknek ő most a szószólója. Ő maga már régóta a halhatatlanság ösvényén jár. Lesz-e még emelkedés? Testi és szellemi erejének frissesége sok reménnyel kecsegtet egy még szebb, egy még értékebb művészi kincseket hozó jövő felé!

*

Végigkísértük a „poeta laureatus“-t írói pályájának sok reménnyel kecsegtető hajnalától legutóbb megjelent klasszikus értékű művével egyelőre lezártnak és végsőnek tekintett korszakáig: napjainkig, nem lesz haszontalan, ha a főbb eredmények rögzítése végett a jelenleg elért magaslatról visszapillantunk a megtett útra.

Legyen szabad *A híd* egyik nagyon mélyen a mi szívünkbe vésődött mondatával kezdenünk összefoglaló fejtegetésünket. „A földnek itt varázssereje van“ — mondja Crescencia ajkán út a mester, ő, akinek ősei a sziléziai Henrigauból származtak át hazánk istenáldotta termékeny földjére. A Gondviselés lenne a megmondhatója, hogy mi lett volna a sziléziai kis magból, ha a houi talajban marad, azt azonban mi már tudjuk, hogy mit termett az istenáldotta magyar földön, mert fejtegetéseink sorául láttuk. S midőn mi most éppen ennek a termésnek páratlan gazdagságára és értékére visszagondolunk, nem tudunk szabadulni magának a kijelentésnek a varázshatása alól, mert ez a mester lelke mélyéről jön s úgy hisszük, hogy szubjektíve nagyon sokat jelent. Talán benne van az is, hogy magyarrá válásán kívül művész-voltát is ennek a varázserőnek köszönheti, mert itt az idejövő idegent „valami édes szédülés“ fogja el, mert itt „a levegő teli van ifjúsággal, hajnalhasadással, tavaszi zsendüléssel.“ Talán ez az „édes szédülés“ a Muzsa csókja, amellyel máshol nem ihlette volna, csak itt, talán csak ez az a föld, amelyen egyedül termett élmény veleszületett művészi ösztöne számára.

Igaz ugyan, hogy művészi pályájának hajnalán nem annyira a specifikus magyar nemzeti szellem, mint inkább specifikus magyar viszonyok kifejezője, de a közöshadsereg keretén belül a magyar huszár ihleti lelkét. Ez az élmény az invenciókészséggel együtt már a bölcsőben benne lappang mesterünk lelkében s az életerős csira fejlődése során a militarista szépirodalmat termi meg, amely eladdig nálunk ismeretlen volt. Hogy meny-

nyire összeforrt mesterünk lelkével mindaz, ami katona vagy katonás, mutatja az, hogy egész pályáján végigkíséri s hogy még egy-egy nő szereplőjének a jellemében is lehet találni katonás vonásokat. De a lélek mélyén rejlik már kezdőfokon a belső és külső szerkezet iránti ép, egészséges érzék is, amely mindig kerekded mesét és művészi egészt diktál neki. A szerkezet később utólérhetetlen nagy mestere már itt elárulja magát.

Majd amint művészi ere növekszik, szemlélete körébe éppen annak a társadalmi rétegnek az élete kerül, amely a katonasággal a legszívesebben érintkezik: a magyar dzsentrié. Lelke itt ölelkezik a Jókaiéval és itt oltódik be ő a magyar elbeszélés hatalmas lombozatú fájába, mint a Jókai-ág hűségben felfelé szökő életerős sudár. Az írói genre, a tárgyával szemben elfoglalt diszkrét, tartózkodó álláspont azonban már kezdő fokon elválasztja a tárgyába lirailag elmerülő nagy mesemondótól. Ő úgy ábrázolja az életet, mint amilyen a valóságban s naturalista írónak vallja magát, míg egyesek a realizmus hívének tartják. Kétségtelen, hogy a naturalizmus piszkai nem érintik lantjai húrjait, mégis — hogy saját megállapításától el ne térjünk — mi őt egy sajátosan finom és tisztult naturalista irány hívének tartjuk.

Amint népszerűsége növekszik, tágul az a kör is, amelyből Muzsája táplálkozik. Az olvasóközönség szeretetének nyergében ülve, nem engedi, hogy helyzete ott egy pillanatra is meginogjon: a kor izlés-, érzés- és gondolatvilágának eltalálása és visszatükrözése által biztosan tartja ott magát, jóllehet az iránta megnyilvánuló rokonszenv biztosítására és fokozására való törekvés következtében ugyanekkor a komoly kritika az elsekélyesedéstől félti Muzsáját. A félelem teljesen alaptalannak bizonyul s az ügyes, előkelő modorú elbeszélő ugyanekkor a magyar drámairodalom egén jelenik meg „mint fényesen feltűnő új csillag“ s Csiky Gergely nyomdokaiba lépve, fűzi tovább a magyar drámaírók hosszú láncolatát. A drámaíró az elbeszélő kényszerhelyzetéből születik: a szűkre szabott tárcarajzok megjelenítő kényszeréből s már kezdő fokon életerős egyéniségnek mutatkozik.

Egész 1896-ig azonban inkább csak a külsőt kópizálja, mint a lényegét vetíti rá vásznára. Írói pályáján ekkor kezdődik a legfontosabb korszak, ekkor érik igazán nagy íróvá. Életszemlélete ekkor mélyül el, éles elemező elméje ekkor bontakozik ki

teljes nagyságában, ekkor tárul fel előtte a mult is gazdag romantikájával. Egészséges erkölcsi érzéke megóvjá most is, hogy a naturalizmus piszkaiba sodródjék, viszont történeti felfogása visszatartja attól, hogy akár a romantika patetikus, de hűtlen történetszemléletébe, akár a historiai realizmus pusztá tanulmányyszerűségébe tévelyedjék.⁵² Egy sajátosan egészséges, izmos művészi irány jegecedik ki költészetében, amely nemes eszményi tartalmával, jellegével a különböző felszeg irányzatok féktelen tobzódása közben a klasszicizmus visszhangjaként tűnik fel előttünk.

A multból különösen eszmék, világnézetek, hatalmas szellemi áramlatok tragikus összeapását érzékíti meg, mögötte mindenütt ott lappang az önmagával küzködő, vívódó jelen s a műveiből levonható tanulsággal int: „a mult . . . . példa legyen már“. A jelen rideg szemlélete is elsősorban nemzetünk egész egyetemét érdeklő, átfogó, hazafias eszmét vet fel számára: a magyar dzsentri válságát, amely egyúttal nemzeti válság, mert nincs kialakult társadalmi réteg, amely helyét pótolná, történelmi szerepét, hivatását betöltené. Állásfoglalása itt is intő és példaadó: a végpusztulás lejtőjén álló dzsentrit a munka mentheti meg. De korunk süllyedő erkölse és gazdasági viszonyainak sajátos alakulása következtében szemlélete körébe vonódik a nő is a társadalomban és a férfival szemben elfoglalt helyzetével, egész világával. Éles boncoló elméjével szálaira bontja sorsát, társadalmi helyzetét és szerepét, de lelkét is. Ez a téma különösen fogva tartja s akár a jelenbe, akár a multba helyezi vissza, a lelki életnek páratlan gazdag és színes panorámáját tárja elénk. Míg előbb inkább csak külsőleg festett s vilanásszerűen világította meg a lélek rejtekeit, most valóságos belső, lelki interieur-öket fest és utolérhetetlen művészettel mutat rá a női külső: mosoly, könny, öltözet, mozdulat stb. rejtélyes titkaira. A lelki élet indokolásával, korábbi műveinek ezen legfelölőbb fogyatékoságával, sem marad adós eztán. Mint lélek-bűvár hatol be és le a lélek mélységeibe, rávilágít az asszociációk működésére és leplezetlenül hoz onnan felszínre mindent, amit éles megfigyelő szeme meglát. Az anyag már előbb is biztoskezü ura ezután még szorosabbra kovácsolja az alkatelemeket összefűző kapcsolatokat, még szervesebb egységbe tömöríti azokat

⁵² Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek. 1. sz. 12. l.

s a már belsőleg is uralt anyag külső szerkezete így lesz kezzi közt megingathatatlan szilárd.

1906-tól kezdve a már teljesen kiforrott művész költészetén sajátos alanyi színezet ömlik el. A szubjektív érzés árját két hatalmas forrás szolgáltatja: a nő-ihlet és a ránkzúdított világháború. Mindkettő fájdalmas, pesszimiztikus akkordokat szólaltat meg kobzán és mindkettő alapjában remegteti meg lelke egyensúlyát. Sajátságos, bár nem véletlen és érthetetlen, hogy a két ihletet adó forrás élményanyaga költészetében egymásba fonódva kulminál. Az első olyan élményt szolgáltat neki, amely korábbi sejtelmét váltja valóra. A ridegen megfigyelő mester már előbb megismerte és megfejtette a női lélek sok-sok rejtélyes titkát, most meglátja annak mélységes poklát, amely az ő lelkében zúz össze egy eladdig szentnek tartott ideált. A másik mint egy örjítő rém s orozva lepi meg, lantját már-már eluémítja s majdnem a kétségbeesés útvesztőibe kergeti. Csak midőn az orvtánadás után lélekzetvételhez és erőhöz jut, szólal meg egy biztató, buzdító hang kobzán, amely a nagy összeomlás után az ellenségeinket érintő epés szatirán át lelkesítő, bátorító szózatná változik s megjelent utolsó alkotásával mutatja az utat a magyar feltánadás felé.

Éppen ez az önzetlen hazafiságból fakadó hangulat, amely a nemzeti közérzésnek oly hű kifejezője, forrasztja elválaszthatatlanul össze az idegen anyanyelvű mestert a magyarság egyetemével. Irodalmunk egén tűntek fel csillagok, amelyek vakítóbban fénylettek, jobban tündököltek, de olyan, amelynek gyönyörű ívelésű pályája idegen szellem égboltozatán kezdődik, onnan a magyar Pantheonba vezet át s innen kisugárzó fényével, ragyogásával az egész művelt világot betölti, még nem volt. Szelleme-lelke örökre a miénk és kérjük a jó Istent, hogy még sokáig időzzék az mulandó testében, mert még korántsem termette ki mindazt, amivel a Múza telítette. Legyenek áldva a gondos szülői kezek, amelyek bölcsőjét ringatták; legyen áldva a sors, amely magyarrá tette!